

İMAM GAZÂLÎ'DE HAKİKAT VE MECAZ

TRUTH AND METAPHOR ACCORDING TO IMAM GHAZALI

Naci ÖZSOY*

Özet

Fıkıh, kelim, felsefe, mantık ve tasavvuf alanlarında eserler vermiş ve bu eserlerinde konulu tefsirler yapmış olan İmam Gazâlî, dini ilimlerde kullanılan hakikat ve mecazın vazgeçilmez ölçülerini bizlere vermiştir. Bu ölçüler ile yakîn bilgiye ulaşmak isteyen İmam Gazâlî, doğru hareket edildiği takdirde Kur'an ve Hz. Peygamberin lafızlarına olan saygının da pekişeceğini savunmaktadır. Zira hakikat ve mecazın doğru ölçülerle kullanılmamasının kişiyi, Allah'a ve Hz. Peygambere söylemedikleri sözleri isnat etmeye kadar götürebileceğinden, onu haram işlemeye ve bid'at ehli olmaya kadar sürükleyebileceğinden bahsetmektedir. Bu çalışmanın amacı, İmam Gazâlî'nin hakikat ve mecaz konusundaki ölçüleri ile dini metinlere nasıl bakılması gerektiğini anlamaktır.

Anahtar kelimeler: İmam Gazâlî, Hakikat, Mecaz, Bilgi

Abstract

Imam Ghazali had created works on Islamic jurisprudence, euphemism, philosophy, logic and sufism and he had generated hermeneutical interpretations in his works and thus, he had given us the indispensable extents of truth and metaphor as mentioned in ecclesiastic sciences. Imam Ghazali desired to reach close knowledge with these extents and he advocated that respect for the words of Koran and Prophet Mohammad would solidify if acted veraciously. He further alludes that for as much as truth and metaphor are not used along with the accurate extent, this may lead to attributing to one words not uttered for Allah and Prophet Mohammad and to execute illicit deeds and become infidel. The aim of this study is to comprehend how religious texts should be viewed with the extents on truth and metaphor of İmam Ghazali.

Keywords: Imam Ghazali, Truth, Metaphor, Knowledge

* Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati, e-mail:n.ozsoy@alparslan.edu.tr

Giriş

İmam Gazâlî kendisini anlatırken; “Eşyanın hakikatine varmak ve ulaşmak, işimin ve ömrümün başlangıcından bu yana âdetim idi.” demektedir. Bu âdetinin kendi ihtiyarı ile olmadığını, Allah’ın yaratılışına kattığı fitri bir özellik olduğunu dile getirir.

Hakikat ve mecaz konusu, Arapça metinlerin anlaşılması ve yorumlanması için önemli olmasının yanı sıra özellikle Fıkıh Usulcülerinin açısından şer’î hükümler çıkarmak için daha büyük bir önemi haizdir. Biz bu çalışmamızda, “el-Mustafâ min İlmi’l-Usûl” gibi Fıkıh Usulü üzerine yazdığı eserle, Eş’arî ve Şafî mezheplerinde yetişmesine rağmen sırf mukallit olmayıp zaman zaman ittibâ ve ictihâd derecelerine ulaşmış bir muhakkik olan İmam Gazâlî’nin, sadece Fıkıh değil, Kelam, Felsefe ve Tasavvuf hakkındaki eserlerini de inceleyerek, bu konu hakkındaki görüşlerini ve kullanım alanlarını tespit etmeye çalıştık.

Yakîn bilgiye ulaşmak amacı ile İmam Gazâlî, hakikat ve mecazın ölçülerini belirlemeye çalışmıştır. Bu şekilde Kur’an ve Hz. Peygamber’in lafızlarına olan saygının pekişeceğini savunmaktadır. Eğer hakikat ve mecaz doğru anlamlandırılmazsa, Allah ve Hz. Peygambere söylemedikleri sözler isnat edilebilir ki bu durum, kişiyi haram işlemeye ve bid’ate kadar sürükleyebilir. İmam Gazâlî’nin yazdığı eserlerdeki kelime ve kavramlarda izlediği metot, aynı zamanda kendisinin anlaşılması açısından da önemlidir. Nass ve lügat ilmi hudutlarında yaptığı bu kavramsal çalışma, kendisini okuyucusuna yaklaştırmıştır. Kesin bilgiye ulaşmak için akli ve nakli tüm ilimleri incelediğini¹ hatta araştırılmasına gerek olmayan bilgileri dahi araştırdığını² söyleyen İmam Gazâlî, biyografisi niteliğindeki El-Munkizu min’ed-Dalâl’de geçirdiği evreleri açık bir dille yazmış, hakikat bilgisine nasıl ulaştığını anlatmıştır. Her alanda karmaşanın yoğun olduğu bir zaman diliminde yaşayan İmam Gazâlî’nin bu kaostan kurtulmak için kesin bilgiye ulaşma yolunda gösterdiği çaba çok manidardır. Özellikle dini ilimlerdeki deformasyon ve özlerinin kaybolmaya yüz tutması, felsefe ile Batınî akımların kafaları iyice karıştırması onun bu yönelişinde önemli bir paya sahiptir. Hatta o, kelam ilminin söz konusu olumsuzluklardan etkilenerek bu ekollere benzediğinin altını çizmektedir.³ İmam Gazâlî’nin, görüş ve düşünceleri ile toplumu etkileyen yenilikçi yaklaşımlara karşı dini anlayışın hakikat ölçülerini vererek sahil kalmasını sağlamaya çalıştığı⁴, bu yüzden hakikat ve mecaz konusunu işlerken bu yaklaşımının göz önünde bulundurulması gerektiği unutulmamalıdır.

Hakikat ve Mecaz Kavramının Önemi

Özellikle dini metinleri açıklamakta önemli bir yer tutan hakikat ve mecaz kavramları,

1 İmam Gazâlî, el-Munkizu min’ed-Dalâl, t. Yahya Pakış, Umran Yayınları, İstanbul 1988, 15.

2 İmam Gazâlî, el-Munkizu min’ed-Dalâl, 21.

3 S. Hayri Bolay, “Aristo Metafizigi ile Gazâlî Metafiziginin Karşılaştırılması”, MEB Yay. İstanbul 1993, 22.

4 Doç. Dr. Mustafa Tekin, “Soyut Okumalar ve Kalıp Yargıların Ötesinde”, TYB Akademi Der. Gazâlî, Sayı 1,34.

kişinin doğru tevîl yapmasını ve bunun sonucunda da okuduğu metinleri doğru algılamasını sağlamaktadır. Bilgi elde etmede önemli olan bu iki kavram, yakîn bilgiye ulaşmada daha da büyük önem arz eder. Manasına uygun olmayan yanlış teviller bizi gerçeklikten uzaklaştıracaktır. Unutulmalıdır ki hakikate ancak yakîn bilgi ile ulaşılabilir.

İmam Gazâlî’nin özellikle mecaz konusunda ölçüler koyması, bu konuya eğilenlerin daha hassas olmaları içindir. Nitekim Kur’an’da:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

“Sana Kitabı indiren O’dur. O’ndan Kitabın anası (temeli) olan bir kısım âyetler muhkemdir; diğerleri ise müteşabihdir/benzeşenlerdir. Kalplerinde bir eğrilik/kayma olanlar fitne çıkarmak ve olmadık tevîlini/yorumlarını yapmak için ondan müteşabih olanına uyarlar. Oysa onun tevîlini Allah’tan başkası bilemez. İlimde râsih olanlar (derinleşenler) ise: ‘Biz ona inandık, tümü Rabbimizin katındandır’ derler. Temiz akıl sahiplerinden başkası öğüt alıp düşün(e)mez.”⁵ denilmektedir. İnsanlar hakikatten daha çok müteşabih ve mecazda yollarını kaybetmekte, kalplerinde bir eğrilik/kayma olanlar fitne çıkarmak ve olmadık tevîlini/yorumlarını yapmak için onlara yönelmektedirler. Yakîn ilim sahibi olmak isteyenler her zaman daha hassas ve duyarlı olmak zorundadırlar. Ayrıca yaşadığı çağda tasavvuf erbabının mecaz konusunda ilmi ölçülerinin olmaması, yapılan tevillerde haddin aşılması karşısında hem döneminde yapılan hem de döneminden sonra yapılacak tevillere bir standart getirmiştir. Böylece bu konuya hâkim, derinleşmiş âlimlerin yetişmesine de vesile olmuştur.

İmam Gazâlî’de Hakikat ve Mecaz

İmam Gazâlî’nin fıkıh usulü üzerine yazdığı El-Mustasfâ min İlmi’l-Usûl adlı eser, fıkıh usulünde en önemli klasik eserler arasında yer almaktadır. İmam Gazâlî bu eserinde fıkıh konularını en ince ayrıntılarına kadar tartışmış, tenkit ve tekliflerini ortaya koymuştur. Son yazdığı eser olması nedeniyle de onun ilminde nasıl bir seviyeye ulaştığının göstergesi sayılabilir. Diğer fıkıh kitaplarından bir farkı başındaki mukaddimede, mantık ilminden bahsetmesidir. Mantık ilmini fıkıh usulüne katan ilk kişi İmam Gazâlî’dir. Gazâlî, kadim filozofların usulüne uygun mantığına İslam dünyasında meşruiyet kazandırarak asırlarca mantık derslerinin medreselerde okunmasına sebep olmuştur ve birçok eserinde bu mantığın etkisini görmek mümkündür. Gazâlî’nin eserlerinde sistematığın ve planın olması bu mantığın etkin bir şekilde kullanılmasıyla da ilgilidir. Zaten Mantık ilminin, Gazâlî’ye göre din açısından herhangi bir olumlu veya olumsuz yan yoktur. Mantık,

5 Âl-i İmrân Suresi 3/7.

Nazar ehli Kelamcıların kanıt konusunda anlattıklarıdır. Mantığın tehlikesi ise filozoflardan nakledilen dine aykırı bilgilerin mantıkla temellendirilmiş olduğunun belirtilmesidir.⁶ Ama Gazâlî'ye göre mantık ilmi inkâr edilirse mantıkçılar, inkâr edenin aklında bir sakatlık olduğuna, hatta dininde kusur bulunduğu bile hükmedebilirler.⁷

El-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl kitabı, yazılma gayesi olarak da diğer fıkıh usulü kitaplarından farklılık göstermektedir. Bu eseri, genel kültüre, bir mezheb savunusuna veya bir derse dair yazdığı bir kitap değil, aksine kendi metodolojisini açıklamak ve icihad basamaklarını öğrenip tırmanmak için hazırladığı bir kılavuz niteliğindedir. Hakikat ve mecaz konusunu, detaylarını yazdığı bu kitabından başlayarak inceleyelim.

İmam Gazâlî, hakikat kelimesini, birkaç manayı içinde barındırdığı için müşterek bir isim olarak kabul etmiştir. Bununla bazen bir şeyin kendisi bazen de sözün hakikati kast edilir. Mecaz ise kelimeyi konulduğu anlamın dışında bir anlamda kullanmaktır.⁸

İmam Gazâlî mecazı üç gruba ayırır:

Birinci grup; meşhur bir özelliğinden dolayı, benzeştikleri için tercih edilen isim.

Örnek; Yiğit kişiye “aslan”, aptal kişiye “eşek” denmesi gibi. Ama ağız kokan kişiye “aslan” denilmemektedir. Böyle söylemek de caiz değildir. Çünkü aslanın meşhur özelliği cesarettir, ağız kokusu ona ait bir özellik değildir.⁹ Burada aynı zamanda adalet kavramı da gündeme gelmektedir. “Eşyayı hak ettiği yere koymak” olan adalet sadece halde değil lafızda da yerine getirilmelidir. Aksinde ısrar edildiğinde zulüm gerçekleşmiş olur.

İkinci grup; anlatıma bir şey katmayan ziyadelik:

Örnek; Gibi kelimesi... “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ”¹⁰ ayetinde “kef” harfi ziyadedir. Bu harf bir anlam için kullanılmıştır. Bu harfin bir şey ifade etmeyecek şekilde kullanılması vaz'a aykırıdır.

Üçüncü grup; Anlamı bozmayan eksiklik:

Örnek; “وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ”¹¹ ayetinde olduğu gibi. Ayetin tam karşılığı “köye sor” demektir, ama asıl manası “köy ahalisine sor” demek olur. İmam Gazâlî, bu tür kullanımların Araplarda alışkanlık haline geldiğini belirtmekte bunun da tevessü' ve mecaza kaçtığını söylemektedir.

6 Ali Durusoy, “İmam Gazâlî 'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi”, İslami Araştırmalar Dergisi, 3-4, (2000), Afikara, s.303-304.

7 İmam Gazâlî, el-Munkizu min'ed-Dalâl, s.33.

8 İmam Gazâlî; İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi (el-Mustasfâ min İlmi'l – Usûl), ter. Yunus Apaydın, Rey Yayınları, Kayseri, 1994, Cilt II, s. 12.

9 İmam Gazâlî; a.g.e. Cilt II, s. 12.

10 Şura Suresi 42/11.

11 Yusuf Suresi 12/82.

Bu bilgilendirmeden sonra İmam Gazâlî, mecazın şu dört alametten biri ile bilinebileceğini zikretmektedir:

Birinci alamet; Hakikatin benzerleri hakkında umum üzerine cari olmasıdır.

Örnek; “Âlim” sözündeki gibi, eğer bununla ilim sahibi kişi kastediliyorsa her ilim sahibine “Âlim” demek doğru olur.

İkinci alamet; Kendisinden türetme yapmanın imkânsız oluşudur.

Örnek; “Emir” sözcüğünde olduğu gibi. Hakikati üzerinden kullanıldığında “âmir” ismi türetilir. Eğer “emir” sözcüğü mecaz manasında “iş” olarak kullanılırsa bundan “âmir” sözü türetilemez. “ Fir’avn’un emri düzgün değildi”¹² ayetinde “emir” sözcüğü “iş” manasında kullanılmıştır. “Bizim emrimiz geldiğinde...”¹³ ayetinde de bu mana vardır.

Üçüncü alamet; İsmi, çoğul formunun değişmesidir.

Örnek; Eğer ismin çoğul formu herhangi bir değişiklik gösterirse, bu anlamlardan birinde mecaz olduğu anlaşılır. Hakiki anlamında kullanılan “emir” kelimesi “evâmir” şeklinde çoğul yapılır. Eğer “emir” kelimesi ile iş kastedilirse çoğulu “umûr” olarak kullanılır.

Dördüncü alamet; Hakiki isim, başka bir şeyle alakalı ise ve alakalı olmadığı bir şey hakkında kullanıyorsa, bu takdirde bu ismin hiçbir müteallakı olamaz:

Örnek; “Kudret” kelimesinde olduğu gibi. Kudret kelimesi ile sıfat anlamı, yani güç yetirme işi kastediliyorsa, bu kudretin bir sonucu olur. Yok, eğer kudret sözüyle, güç yetirilen şey kastediliyorsa, bu ismin bir müteallakı olamaz. Çok güzel bir çiçek veya manzara gördüğümüzde “Allah’ın kudretine bak” deriz ki bu sözün anlamı, “Allah’ın gücüyle ortaya çıkan şu hayranlık verici şeye bak” demektir. Nitekim bitki veya manzaranın güç kullanarak ortaya koyduğu bir şey yoktur. Her mecazın bir hakikati olabileceğini söyleyen İmam Gazâlî, her hakikatin bir mecazı olmak zorunda olmadığından da bahseder.¹⁴

İki çeşit isim için ise asla mecaz kullanılamaz. Özel isimler dediğimiz grupta olduğu gibi. Çünkü bunlar, sıfatlar arasında değil isimler arasında ayırım yapmak için vaz’ edilmiştir. Ayrıca sıfat olarak kullanılan bazı isimlerin özel isim olarak kullanılması da mecazdır. Esved b. Hars’ta olduğu gibi. Her ne kadar “esved” siyah demek olsa da burada özel bir isme işaret eder. Bu ismi kullanırken kasdımız asla renk olamaz.¹⁵ Kendilerinden daha geneli olan isimler de bu gruptandır. Malum, meçhul, mezkûr gibi... Zira bu isimler

12 Hûd Suresi 11/97.

13 Hûd Suresi 11/40.

14 İmam Gazâlî; a.g.e, II. Cilt, s. 13.

15 İmam Gazâlî; a.g.e, II. Cilt, s. 13.

her halükarda hakikattirler. Bu yüzden de bu gibi isimler mecaz için kullanılmazlar.¹⁶

İmam Gazâlî bu tanımlamaları ve açıklamaları yaptıktan sonra, hakikat ve mecaz arasında nasıl davranılması gerektiğinin de ölçüsünü verir. Bir kişi hakikat mi yoksa mecaz mı diye bir lafızda takılırsa, mecaz manasına delalet eden bir karine buluncaya kadar onun hakikat olduğunu kabul eder. “Yolda bir eşek gördüm” sözünde olduğu gibi. Bunu “yolda bir yiğit gördüm” şeklinde anlaması mümkün değildir. Ama örfen mecazi bir anlatım yaygınsa durum değişir. Yani bir lafız örfi olmuştaysa artık onunla hükmetmek gerekmektedir.¹⁷

Bilinmektedir ki derin araştırmalara yer veren lügat ilmi nakil yolu ile gelenden daha kuvvetlidir. Mesela biz aslanı “yırtıcı bir hayvan” eşiği de “ehil bir hayvan” için kullanırız. Bu isimler yiğit ve aptal kişiler hakkında da kullanılsa bile, mütevatir kullanım yolu ile hakikat ve mecaz birbirinden ayrılmaktadır.¹⁸ İmam Gazâlî, konunun can alıcı yerine temas etmek istemektedir. Bu yüzden soru sorar: “Kur’an’da mecaz var mı?” ve ardından cevabını yine kendi verir: “Arap dilinde hakikat ve mecaz bulunmaktadır. Dolayısıyla bazılarının hilafına Kur’an’da mecaz bulunması doğaldır.”¹⁹ Aynı zamanda Kur’an’da mecaz olmadığını iddia edenlere bir açık kapı bırakarak mecazın; hem hakikati olmayan batıl şey anlamında kullanıldığını ve olmadığını söyleyenlerin belki bu anlamı kastettiklerini belirtir hem de asıl anlamının dışında kullanılan lafız anlamında olduğunu kaydeder. Kur’an’da mecaz manaya delalet eden ayetleri (Yusuf Suresi 12/82, Kehf Suresi 18/77, Hacc Suresi 22/40, Nisa Suresi 4/43, Nur Suresi 24/35, Ahzab Suresi 33/57, Bakara Suresi 2/194, Şura Suresi 42/40, Bakara Suresi 2/15, Enfal Suresi 8/30, Maide Suresi 5/64, Kehf Suresi 18/29) sıraladıktan sonra olmadığını iddia etmenin de imkânsız olduğunu söyler.²⁰

İmam Gazâlî, hakikat ve mecaz konusundan bahsederken bu konu ile alakalı “Kur’an’da Arapça olmayan kelime var mıdır?” ve “Kur’an’da müteşâbih var mıdır?” sorularına da cevap aramaktadır. Bu soru hakikat ve mecaz araştırması için oldukça önemli ve gereklidir. Tevil yapan kişinin bu sorulara verecek doğru bir cevabı ve ölçüsü yoksa karşısına çıkacak bazı kelimelerde sorunlar yaşayacak ve gerçek anlamını kavrayamayacaktır. “Kur’an’da Arapça olmayan kelime var mıdır?” sorusuna verdiği cevap bu konuda orta yolu göstermekte ve kendisinin aynı zamanda bir dilbilimci hassasiyeti gösterdiğini de kanıtlamaktadır. İmam Gazâlî’ye göre Kur’an’da aslı Arapça olmayan ama Arapların kullandığı dillerine girmiş olan birkaç kelimenin bulunması, Kur’an’ı Arapça olmaktan veya ona Arapça denilmekten çıkarmaz.²¹ Nitekim içinde Türkçeye geçmiş birkaç farsça

16 İmam Gazâlî; a.g.e, II. Cilt, s. 14.

17 İmam Gazâlî; a.g.e, II. Cilt, s. 22-23.

18 İmam Gazâlî; a.g.e, II. Cilt, s. 54.

19 İmam Gazâlî; a.g.e, I. Cilt, s. 154.

20 İmam Gazâlî; a.g.e, I. Cilt, s. 155.

21 İmam Gazâlî; a.g.e, I. Cilt, s. 156.

ve Arapça kelime ile yazılmış bir şiire, “bu şiir Türkçedir” denilmektedir. Bu tür kelimelerin varlığı hakikat ve mecaz ölçülerini değiştirmemekte, doğru tevîl yapmak isteyen kişiye yol göstermektedir.

“Kur’an’da müteşâbih var mıdır?” sorusuna gelince bu sorunun cevabı ayette mevcuttur. “Sana Kitabı indiren O’dur. O’ndan, Kitabın anası (temeli) olan bir kısım ayetler muhkem’dir; diğerleri ise müteşâbihtir.”²² İmam Gazâlî bu ayet hakkında ihtilaflar olduğunu, bunun hakkında Hz. Peygamberin bir açıklaması yoksa dilcilerin bilgisine göre ve lafzın yapısına uygun düşecek tarzda açıklanması gerektiğini söylemektedir. Muhkem’in iki anlamı olduğundan bahsederek işkâl ve ihtimâl konusu olmayan anlam olduğunu söyler. Müteşâbihte ise birkaç ihtimal söz konusudur. Muhkem’in ikinci anlamına gelince; zahire göre ya da hiç kimsenin karşı çıkmadığı ve tartışmadığı bir tevile göre düzgün bir anlam ifade edecek söz demek olur ki bunun mukabili olan söz müteşâbih değil bozuk (fâsîd) ve karışık sözdür. Müteşâbih sözü Allah’ın sıfatları hakkında varid olup, zahiri itibarı ile cihet ve teşbih izlenimi uyandıran ve teviline gerek duyulan sözcükler içinde kullanılmaktadır.²³ Ama “مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ” ayetinin yorumunda durak yeri neresi diye sorulsa, bundan sonra gelen ayet “وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” başlangıç cümlesi mi yapılırsa yoksa birleştirilerek “مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ”²⁴ tek bir ayet şeklinde mi okunur denirse, İmam Gazâlî her ikisinin de muhtemel olabileceğini, eğer tevîl konusu olan şey kıyametin kopma zamanı ise “تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ مَا يَعْلَمُ” ayetinde durmanın doğru olacağını, eğer bunun kıyametin kopma zamanı ile alakası yoksa ikisini birleştirerek okumanın daha doğru olacağını savunur. “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ”²⁵ ayetindeki gibi. Çünkü Allah Araplara hiç kimsenin anlamayacağı bir şekilde hitap etmez.²⁶ Huruf-u mukattaa’ hakkında da açıklamalar yaptıktan sonra Kur’an’da Arapların anlamayacağı hiçbir şey olmadığını beyan eder. Velhasıl tüm bunlar Arapların anlayabileceği kinayeler ve istiarelerdir. Bunlar da Arapların anlayacağı şekillerdeki tevillerle tevîl edilmişlerdir.²⁷ İşte bu yüzden hakikat ve mecaz konusunda yeterli bilgi ve ölçü sahibi olunmazsa, diğer Kur’anî kavram ve kelimelerde onulmaz yaralar açılacağını ispatlayan İmam Gazâlî, bu durumun ne kadar müşkül olduğunu “umumun tahsisi” konusundaki sorular ve cevapları ile anlatmaktadır.²⁸ “Delilin ve düşüncenin sağlam olanı, rükünlerinden birisine şeytanın giriş noktası bulamayacağı şekilde bir boşluk açılmamış olmasıdır.”²⁹ diyen İmam Gazâlî, gösterdiği hassasiyetle okuyucunun zihninde kavramların gerçek manalarını ve bunların

22 Âli İmrân Suresi 3/7.

23 İmam Gazâlî; a.g.e, I. Cilt, s. 156.

24 Âli İmrân Suresi 3/7.

25 Âli İmrân Suresi 3/7.

26 İmam Gazâlî; a.g.e, I. Cilt, s. 156.

27 İmam Gazâlî; a.g.e, I. Cilt, s. 157.

28 İmam Gazâlî; a.g.e, II. Cilt, s. 107-110.

29 İmam Gazâlî; Düşünmede Doğru Yöntem Mihakkü’n-Nazar, ç. Ahmet Kayacık, Ahsen Yayınları, İstanbul 2002, 125.

kullanımlarında nasıl bir ölçü olması gerektiği anlatmaktadır. Bütün bu gayretler ise hakikat bilgisine ulaşmakta kullanılır.

İmam Gazâlî, hakikat ve mecaz ölçülerini kullanarak kendi döneminde ve sonrasında pek çok insanı eserleri ile bilgilendirmeye devam etmiştir. Özellikle kitaplarında kullandığı ve konularına göre yaptığı ayet tefsirlerinde bunu gözlemlemekteyiz. Mecazın tefsir alanında kullanılıyor olması manayı daha da genişletmek ve dar bakışlara engin ufuklar katmak içindir. Doğru mecaz tekniği ile sıhhatli tevillerin yapıyor olması da tüm insanlık için büyük kazanımlara zemin hazırlamaktadır.³⁰ Ama aynı zamanda İmam Gazâlî bu işin ne kadar tehlikeli olduğundan da bahsetmektedir. İhyâ'sında manaları değiştirilen ilimlerden bahsederken, “şath” konusuna değinmektedir. Mecaz konusunda aşırılığa kaçıldığında veya ölçülü davranılmadığında bu tür lafızların kalbi bulandırmasından, akli şaşırmasından, zihinleri hayrete düşürmesinden ve dinleyenleri murat olunmayan manalara sevk etmesinden bahseder. Bu da herkesin kendi kabiliyetince tevil yapmasına sebep olur ki Hz. Peygamberin şu sözüne uyulmamış olur: “ Sizden biriniz bir cemaate, anlayamayacağı şekilde hitap ederse, o söz o cemaatte fitne uyandırır.”³¹ “Tâmmât” denilen lüzumsuz sözlerden bahsederken de, bu kavramın manasını, şer’i sözleri anlaşılmanalarından alıp anlaşılmayan ve faydası olmayan manalara götürmek olarak açıklamaktadır. Bu ise Batınîlerin tevil adetlerine benzemektedir. Hiçbir ölçüye uymadan ve hiçbir karine olmadan mecaz manalar vermektir ki bunun İslam dinine zararı çoktur, ayrıca haramdır. Sahibi Şeriat ’ten gelen bir haber olmaksızın veya akıl delaletinin icap ettiği bir zaruret bulunmaksızın lafızların manalarını değiştirmek onlara olan itimadı çürütür, Allah ve Resulünün kelamının değeri de kaybolur.³² Bu yolu seçenlere göre anlaşılmanaya güvenmemek gerekir, o daha derinde bir mana barındırır. Bâtın mana içinde bir ölçüleri yoktur. Kişinin yorumuna açıktır. Ama bu çok tehlikeli bir bid’attir. Bunda ısrar edenlerin gerçek maksadı şeriatı yıkmak ve batıl inançlarını kabul ettirmektir. Buna bir örnek vermek gerekirse; “ Fir’avn’a git, o azdı.” ayetidir.³³ Bu yolda olanlar “Fir’avn” kelimesini “kalp” olarak mecazlaştırmaktadırlar. Onlara göre insan üzerinde tuğyan eden kalptir. O kadar ileri gitmişlerdir ki bütün Kur’an’ı böyle tevil etmişler ve rivayet edilen manalardan ayrılmışlardır. Bu tür tevillerin bâtıl olduğu tevatür ve his ile bilinir. Bazıları ise zann-ı galip ile bilinir ki bunlar hasseler ile alakalı olmayıp tamamen uydurma tevillerdir.³⁴ Nitekim Tirmizî’nin İbni Abbas’dan rivayetle “Kur’an’ı kendi arzusuna göre tefsir eden cehennemdeki yerini hazırlasın.” Şeklinde naklettiği hadis, iyi anlayış ve uzun düşünce mahsulü olan tefsirlerin yapılmasını teşvik edicidir. Aksi şekilde tefsir yapanların cezasız kalmayacağı hadiste belirtilmiştir. İnsanları Allah’a davet ediyorum zannıyla

30 Necdet Çağıl, Din Dili ve Mecaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2008, 114.

31 İmam Gazâlî, İhyâü Ulûmid-Dîn, t. Ahmed Serdaroglu, Bedir Yayınları, İstanbul 2011, I. Cilt, 95.

32 İmam Gazâlî, a.g.e., I. Cilt, 96.

33 Tâhâ Suresi 20/24.

34 İmam Gazâlî, a.g.e., I. Cilt, 97.

bilerek lafızları, aslı olmayan bu gibi tevellere çevirmeyi uygun görenler de doğru bir sözü Hz. Peygamber söylemediği halde söyledi diyenlere ve ona isnat edenlere benzemiş olurlar.³⁵ İşte bu gibi tevelliler lafızlara olan güveni sarsar ve Kur’an’dan istifade yollarını tamamen keser.³⁶ İmam Gazâlî “Mü’min” kelimesinden bahsederken, bu kelime ile bazen tasdik murad edildiğini, bazen de bunun “emn” kelimesinden müştak emniyet ve güven manasına geldiğini belirtir. Sonra da bu kelimeyi her iki manaya hamletmenin caiz olup olmadığını sorar. Müşterek ismin, lügat olarak ele alındığı takdirde, umum yönünden onu bütün müsemmalarına hamletmek uzaktır. Nitekim Araplar, “adam” dediğinde adamlardan her birini kasteder. Umum da budur. Ama “ayn” lafzını kullandığında güneş, dinar, kefe, pınar, güzel hayvan gözü gibi lafzın müşterek olduğu bütün manaları kastetmez. Ancak bu manalardan birini kastederek kullanır ve onu karine ile ayırt eder. Hatta “ayn” lafzının lügat manası da tayine işaret eden bir karine bulununcaya kadar müphemdir. Tamime gelince bu mevzuda şer’in kullanımı lisanın kullanımına ters düşebilir. Bu durumda şer’in isimler hakkındaki izahına müracaat etmek gerekir. Böylece her bir isim için yakın bulunan manayı zikrederek diğerlerinin üzerlerini çizeriz. Bazı lafızlar ise sadece şer’in tasarrufunda olabilir. Namaz ve oruç gibi lafızlar ise şer’in ve lügatin dışında birtakım manalarda kullanılmaktadır. Bu lafızların şer’in tasarrufuna mevzu olduğu delil ile bilinirse mesela kalmamaktadır.³⁷ Görüldüğü gibi hakikat ve mecazın ölçüleri bilindikten sonra doğru kullanımda bulunabiliriz. Aslında lafızların hakikat manalarında sorun yoktur. Asıl sorun mecazlarda ve ziyadesiyle batınî tevellilerde karşımıza çıkmaktadır.

İmam Gazâlî’nin yaşadığı dönem öyle bir dönemdir ki mecaz konusunda çok aşırılıklar olmuş, hatta Kur’an ve hadis lafızları bozuk niyetli kişiler tarafından çoğu kez gereksiz yere mecaz olarak yorumlanmıştır. Buradaki maksadın bozukluğu ortadadır. Her alanda kargaşa çıkarmak isteyen zihniyet yine din üzerinden halka tasallut etmeye çalışmış ama maksatlarına ulaşamamıştır. İmam Gazâlî mecazın, bir taraftan Kur’an’da bulunduğunu savunmuş, bunların Araplar tarafından rahatlıkla anlaşılabilir şeyler olduğunu söylemiş, diğer taraftan da bunun ölçülerini koyarak, aşırılıkları önlemiştir. Tüm eserlerinde görüldüğü üzere her zaman ölçüler koyan İmam Gazâlî, burada da İslam dünyasına yakîn bilgiye erişmek için altın değerinde kurallar getirerek saf İslam düşüncesini korumaya ve savunmaya çalışmıştır.

Sonuç

İmam Gazâlî, başta fıkıh olmak üzere diğer İslami ilimlerde de önemli bir yer tutması hasebi ile hakikat ve mecaz konusunda ölçüler getirmiş, basit ve anlaşılır örnekleri ile bunları insanlara açıklamıştır. Özellikle din dili olması nedeni ile mecaz konusu daha da önem arz etmektedir. Kur’an’da, sünnette ve Araplarda varlığı delilleri ile kanıtlanmış

35 İmam Gazâlî, a.g.e, I. Cilt, 98.

36 İmam Gazâlî, a.g.e, I. Cilt, 99.

37 İmam Gazâlî, Esmâü’l-Hüsna Şerhi, t. M. Feriât, Feriât Yayınları, İstanbul 2005, 39-40.

olan mecaz, bu özelliğine binaen mutlaka ölçüler dâhilinde kullanılmalıdır. Aksi takdirde ne Kur'an ne hadis ne de lafızların bir ehemmiyeti kalmamış olacak, ayrıca din bu durumdan büyük zarar görecektir, ona olan itimat ortadan kalkacaktır. Yok demek, elde edilecek faydadan mahrum kalmak ve hikmetin yitirilmesi demek olduğu gibi, aşırıya kaçmak da bid'at olacaktır. Söylenmemiş sözlerin veya kastedilmeyen manaların Allah ve Resulüne isnat edilmesi ayrıca haram olacaktır. Yakîn bilgiye erişmek için doğru ölçüler kullanmak gerekmektedir. Eserlerinde çok az mecaza yer vermesine rağmen ölçülerini koymuş olması İmam Gazâlî'nin yakîn bilgiye ne kadar değer verdiğinin de göstergesidir. Çünkü kişi hakikate ancak yakîn bilgi ile erişebilir.

Kaynakça

- Bolay, S. Hayri, Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması, MEB Yay. İstanbul 1993.
- Çağıl, Necdet, Din Dili ve Mecaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Durusoy, Ali, "İmam Gazâlî 'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi", İslami Araştırmalar Dergisi, 3-4, Afikara, 2000.
- Dünya, Süleyman, İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı, ç. Ahmet Turan Arslan, Risale Yayınları, İstanbul 1992.
- İmam Gazâlî, el-Munkizu min'ed-Dalâl, t. Yahya Pakiç, Umran Yayınları, İstanbul 1998.
- İmam Gazâlî; İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi (el-Mustasfâ min İlmi'l – Usûl), ter. Yunus Apaydın, Rey Yayınları, Kayseri 1994.
- İmam Gazâlî; Düşünmede Doğru Yöntem Mihakkü'n-Nazar, ç. Ahmet Kayacık, Ahsen Yayınları, İstanbul 2002.
- İmam Gazâlî, İhyâu Ulûmid-Dîn, t. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul 2011
- İmam Gazâlî, Esmâü'l-Hüsna Şerhi, t. M. Ferhat, Ferhat Yayınları, İstanbul 2005.
- İmam Gazâlî, Hakikat Bilgisine Yükseliş (Meâricü'l-Kuds), ç. Serkan Özburun, İnsan Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2007.
- el-İsfehâni, Râgıb, Müfredat, Kur'an Kavramları Sözlüğü, ç. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2012.
- Tekin, Mustafa, Gazâlî, Soyut Okumalar ve Kalıp Yargıların Ötesinde, TYB Akademi, Der. Gazâlî, Sayı 1. Ankara 2011.